

ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

Валентина Сушко

УДК 316.347(477.54/.62)

Слобідська Україна є етноконтактною зоною, де чіткі межі розселення етносів провести неможливо. При цьому зміни в державному та адміністративному устроїх призводять до змін у становищі (титульний етнос — діаспора) етнічної групи. Ускладнює ситуацію наявність різнорідних груп у кожному етносі.

Ключові слова: етнос, етнічна група, Слобідська Україна, українці Слобожанщини, росіяни Слобожанщини.

Слободская Украина является этноконтактной зоной, где четкие границы расселения этносов провести невозможно. При этом изменения в государственном и административном устройстве приводят к изменению статуса этнической группы. Усложняет ситуацию разнородность таких групп в составе каждого этноса.

Ключевые слова: этнос, этническая группа, Слободская Украина, украинцы Слобожанщины, русские Слобожанщины.

Sloboda Ukraine is an ethno-contact zone with impossibility to draw distinguished boundaries of ethnic settlement. At the same time, changes in polity and administrative system lead to changes in status (titular nation — diaspora) of the ethnic group. The situation gets complicated by the presence of heterogeneous ethnic groups in each of the ethnoses.

Keywords: ethnos, ethnic group, Sloboda Ukraine, Slobozhanshchyna Ukrainians, Slobozhanshchyna Russians.

Упродовж останніх років питання самовизначення особи цілої нації стали для України питаннями першочергового значення. Особливо болючими й важливими вони є на Сході нашої держави. Тим більше, з огляду на історичну долю цих територій, навіть щодо назв та географічних кордонів у науковців немає одностайності.

Слобожанщина є територією, сучасне населення якої почало складатися від XVI ст. внаслідок «досить пізньої вторинної слов'янської колонізації (після розорення та спустошення їх у період ординських нашеств'я)» [31, с. 14]. Як зауважив видатний дослідник історії Слобідської України академік Д. Багалій, протягом XVI ст. кордони Московського царства посунулися на південь від Північної Чернігівщини до сучасного російського Чорнозем'я (Воронеж, Валуйки, Белгород, Курськ, Ливни) [6, с. 20]. За царювання Бориса Годунова боярин Богданов-Більський будує на півдні (сучасний Ізюмський р-н Харківської обл.) місто Царьборисів, проте воно швидко вилюдніло через те, що засноване було з головною метою — видалити опального боярина з Москви [6, с. 20–21]. Д. Багалій відзначав, що хоча мос-

ковська держава й була зацікавлена в засвоєнні та приєднанні нових, незаселених земель «Дикого поля», проте лише з українським переселенським рухом XVII ст. це бажання стало можливим зреалізувати [6, с. 21, 20, 23].

Отже, від XVII ст. основним і таким, що дав назву краю, був і залишається український етнос. Про це свідчать матеріали XVII ст. [7; 6, с. 28–35], дані XVIII ст. [18], матеріали Першого перепису населення Російської імперії, під час якого враховувалося не тільки віросповідання, а й етнічна належність за самовизначенням особи та мова людної тодішньої держави [20]. Навіть у тих населених пунктах та районах, де традиційно частка російського етносу є вагомою, статистичні дані за XIX та XX ст. доводять переважну кількість українців [8; 13; 14; 18; 27–29; 32].

Утім, від часу початку останньої колонізації Слобожанщини важлива роль належала й російському етносу, заселення яким краю відбувалося неодномоментно. Не випадково у складному 1918 році в «Історії Слобідської України» той-таки Д. Багалій зауважив: «Щоб зрозуміти теперішній етнографічний склад населення Харківщини, треба звернути

увагу на історію не одного українського, а й великоруського заселення, дати історичну етнографію країни» [6, с. 21].

Перші спроби розгляду особливостей російського населення Слобожанщини було здійснено ще у XVIII ст. Порівняльний аналіз господарства українців та росіян подав в оповіді своєї подорожі Слобожанщиною академік Гільденштедт; він описав і те, що насамперед кидалося у вічі мандрівникові — особливості костюма. У працях, які з'явилися наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., здебільшого порівнювалися особливості матеріальної та духовної культури українців і росіян. Автори «Описів Харківського намісництва» [18] та менших за обсягом і ґрунтовністю робіт [10], спираючись на відомі їм великоросійські реалії, намагалися окреслити особливості «черкаських обикностей». На регіональні та локальні особливості російського населення Слобожанщини уваги не звертали.

Становище змінюється наприкінці XIX ст., коли науковці Харківського університету організують польову етнографічну роботу аматорів — місцевої інтелігенції. Вони ретельно та самовіддано фіксують календарну й сімейну звичаєвість, фольклорні явища та інші прояви народної побутової культури [11]. Рубіж XIX—XX ст. стає часом, коли російська етнографія переходить від фіксації етнографічних фактів [26] до їхнього аналізу та інтерпретації.

Значну роль у виокремленні в межах російського населення краю певних груп відіграв Д. Зеленін [12], наукова творчість якого в 1910-х роках була пов'язана з Харковом. Саме Дмитро Костянтинівич виділив на Слобожанщині такі великі групи російського населення:

- «одн дворці» — нащадки станової групи населення «служилих людей», тобто найнижчої верстви з «дітей боярських», які в XVII ст. несли прикордонну службу, а згодом стали дрібними дворянами та державними селянами, зберігаючи, проте, сувору окремішність від сусіднього російського населення, не кажучи про українське. «Одн дворці», на думку Д. Зеленіна, у XIX ст. переросли в етнографічну гру-

пу і вже не були однорідними: він ділив їх на «щекунів» («талагаїв») та «ягунів» («іюнок»). Місцеві краєзнавці повністю підтримували цей поділ науковця [31, с. 36–37];

- «саяни», що їх Д. Зеленін вважав нащадками переселенців із-за Литовського кордону, а їхню говірку — сформованою на основі білорусько-поліських діалектів;

- «горюни». Останніх сучасні дослідники виділяють з усього російського та українського населення краю як автохтонів, нащадків літописних сіверян [31, с. 31].

Головними чинниками визначення етнографічних груп, за Д. Зелениним, є особливості говірки та матеріальної культури, зокрема будівництва та костюма.

Крім того, уже в XIX — на початку XX ст. на півночі Слобожанщини місцевими краєзнавцями виділялися «цукани» [31, с. 33–34] та «мамони» [31, с. 34–35].

Від 1930-х років з причин, далеких від науки, регіональні етнографічні студії були припинені аж до 1990-х років [15]. Проте етнокультуру Слобідської України досліджували представники інших наукових центрів. Так, традиційно-побутову культуру російських етнографічних груп нашого регіону вивчали в основному вчені Інституту етнографії АН СРСР [16; 17; 19] та його Ленінградського відділення, співробітники Музею етнографії народів СРСР [22], Державного Історичного музею та Науково-дослідного інституту художньої промисловості.

Вагомим внеском у розроблення означеної тематики стали роботи московської вченої Л. Чижикової 1980-х років [30; 31], а також дослідження сучасних російських науковців С. і М. Толстих [21]. Об'єктом їхніх наукових студій були росіяни не лише з тієї частини краю, що нині входить до Російської Федерації, а й України, оскільки важливим чинником етнічної самоідентифікації населення краю завжди була державна належність території [8, с. 12–13]. Адже за сучасним адміністративним поділом до Слобідської України належать Харківська область (без чотирьох

південно-західних та південних районів), південно-східні райони Сумської, північні райони Донецької, північні райони Луганської областей України та південь Курської, Белгородської й Воронежської областей Російської Федерації [4, с. 3]. Зміни в державності ведуть до змін у статусі етносу на тій території, де все населення є переселенським: хоча історично українці Північної Слобожанщини є найдавнішим населенням із сучасної колонізації краю, проте належність території до Росії спричинилася до появи ідентифікаційної дефініції — «Я руський хахол»¹. На самоідентифікацію російської спільноти Слобідської України державна належність та розуміння нації як державницької категорії також впливає (хоча і в часи СРСР вагомою, а іноді й набагато вагомішою, була належність до локальної групи). Так, росіяни на Чугуївщині (сс. Покровка, Зелений Колодязь та ін.) вважали себе «кацапами» і при контактах з росіянами із Центральної Росії почувалися чимось окремишим від них: *«Приехали к нам родичи из Тамбова. Так они никак не могли понять, что это я готовлю [господиня варила борщ. — В. С.] А как есть они стали, дак все наши с улицы побегались — никогда не видели, чтоб люди так жрали. Нет, они как бы и не наши вовсе. Да мы ж тут и не такие, как они. Мы сами — перевертны, живем с хохлами и сами уже такие. Мы — кацапы, мы-то русские, но не такие. Кацапы!»*².

Нині на території краю є компактні та дисперсні поселення російського населення різного часу — від XVII до XX ст. (наприклад, Чугуївський, Харківський, Нововодолазький, Вовчанський та Первомайський р-ни Харківської обл.), поява яких була викликана релігійними, соціальними чи громадсько-політичними чинниками.

Етнічні росіяни були представлені, крім виділених на рубежі XIX—XX ст. науковцями, такими групами: «кацапи», «москалі», «старовіри» різних толків, а також представники груп, які ідентифікувалися за місцем компактного проживання. Уже дослідники середини XX ст.

стверджували думку про активні асиміляційні процеси та затухання побутування таких етногруп. Велику роль у цьому відіграла обов'язкова середня освіта та засоби масової інформації. Однак про повне зникнення всіх цих груп на початок XXI ст. казати не можна: на побутовому рівні, у родині зберігаються особливості говірки, що спричинюється до неоднорідності у складі російського населення краю. На думку сучасної української дослідниці Г. Бондаренко, іноді інтерес науковців викликає поновлення відчуття своєї окремішності та особливості представниками локальних груп, як це відбулося з «горюнами» с. Линове [8, с. 13].

До середини XX ст. важливим чинником ідентифікації була матеріальна культура, зокрема особливості народного будівництва та народного костюма.

У російській традиційній культурі єдиного загальноросійського вбрання не склалося. Дослідники виділяють два великих типи російського традиційного костюма, поділяючи комплекси за елементами жіночого вбрання. Так, існує архаїчніший тип — «з паньовою» та пізнішого походження — «з сарафаном». На Слобожанщині трапляються обидва типи, причому в деяких групах носили щось одне (наприклад, сарафани — у «кацапів» Харківського р-ну Харківської обл., у «маскалів» Шебекінського р-ну Белгородської обл. (РФ), в «однодворців»; червоні паньови — у «мамонів»; розпашні та глухі паньови — у «саянів», паньова-плахта — у «горюнів»); в окремих групах ці елементи одягу були ознакою вікової та соціальної градації, а в деяких — носили паралельно (наприклад, у «цуканів»).

Академік М. Сумцов, збираючи матеріали для XII археологічного з'їзду [1], зауважував: «Великороси, які живуть на Слобожанщині, особливо жінки, більше зберегли стару одягу, і з цього боку виявили упертий консерватизм» [25, с. 130]. Цю тенденцію можемо відзначити також ми: і нині учасниці народних фольклорних колективів із с. Руська Лозова Харківського району, сіл Дергачівського та Валківського районів Харківської області ви-

ступають у сарафанах і кокошниках, дбайливо збережених уже не у скринях, а в сучасних одяжних шафах, а жінки із Чугуївщини згадують, як брали шлюб у сарафанах, відшитих за старовинними лекалами. Однак погодитися з російськими дослідниками стосовно масовості та перспективності цього явища ми не можемо, і, очевидно, справа не в асиміляційних процесах в Україні.

Український та російський етноси не були єдиними слов'янськими етносами, які заселяли Слобожанщину. Ідеться не про сербів та інших південних слов'ян, що з'явилися тут у XVIII ст. й досить швидко асимілювалися до «високої» російсько-державницької культури, не про болгарське населення, яке проживає здебільшого в містах, нерідко не пориваючи зв'язків з Одещиною. Хочемо звернути увагу на білоруську колонізацію Слобожанщини. За офіційними статистичними даними, білорусів у краю ніколи не було багато (від сотих відсотка до трьох відсотків). Проте ми вважаємо, що ці дані XX ст. свідчать лише про сучасних переселенців і зовсім не відображають справжнього значення білоруської спільноти в заселенні Слобідської України.

Перше, що слід зауважити: у XVII ст. українці й білоруси — жителі («громадяни») єдиної держави — зазнавали однакових утисків і так само шукали порятунку та кращої долі. На жаль, у 1941 році харківські архіви були знищені, тому єдиним історичним свідченням є матеріали, видані Д. Багалієм. Очевидно, що групи вихідців переселенцями з інших країв сприймалися інакшими, а оскільки певні ознаки (наприклад, костюм — сарафани, «акання» тощо) були такими, що вважалися великоросійськими, то такі жителі краю і почали сприйматися сусідами та самовизначатися як «росіяни». Надзвичайно характерним із цього погляду є с. Жихар, яке нині належить водночас Червонозаводському району м. Харкова та Харківському району. І розповіді старших жителів, і матеріали місцевого шкільного музею, і краєзнавчі розвідки доводять, що місцевий люд — «росіяни». Проте всі

вони не розуміють і не можуть пояснити назву села та її походження. Випадок анекдотичний, адже бодай побіжне знання білоруської мови робить усе достатньо зрозумілим: «жихар» («житель») навіть у самій Білорусі до XX ст. було одним з етноідентифікуючих термінів на позначення своїх, білорусів. Такі «псевдоросійські» поселення непоодинокі: наприклад, с. Борщова Харківського району, дивна, зовсім не великоросійська говірка мешканців якого ввійшла в анекдоти; села Дергачівського району. Тож важко погодитися з Д. Зелениним та Л. Чижиковою, що такою вже виключно російською була великоросійська колонізація краю. До речі, навіть наведені Л. Чижиковою дані з народного будівництва доводять слушність нашого припущення, адже в цих місцевостях планування житла було «українсько-білоруське», за висловлюванням авторки [31, с. 93–104].

Постає питання, як саме сталася заміна власної ідентифікації штучно російською, що й прижилася. На нашу думку, це відбулося тому, що у випрацюванні та збереженні власної та групової ідентичності чималу роль відіграє не тільки самоідентифікація, а й сприйняття оточуючими. Тодішнє білоруське населення сусідніми українцями як своє не сприймалося, і, вірогідно, себе до українського масиву не зараховувало. До кінця XX ст. й самими жителями вже згаданого с. Борщова вони уявлялися чимось окремішнім від жителів і с. Липці (українці), і с. Колупайка (росіяни, що ідентифікують себе «кацапами»). Зарахування себе до росіян — домінуючого в імперії етносу — було вигідно: з невідомого «тутейшага» населення переводило в положення «своїх», підвищувало статус, підкреслювало лояльність до влади. Та й влада була в цьому зацікавлена. Штучне створення таких анклавів радив своєму сюзеренові ще Н. Макиавелі.

Слід також зауважити, що етнічні процеси власне російської нації розвивалися за державотворчим, а не націєтворчим механізмом: тобто не через сприйняття себе єдиною етнічною спільнотою (спільна територія

і походження, єдина мова і культура), а як підданих однієї держави. Саме держава під гаслом «православ'я, самодержавство, народність», випрацьовувала не справжню народну культуру (яка в ХІХ ст. навіть тими, хто її впроваджував, уважалася дикунською і такою, що потребує заміни), а певні надумані стереотипи, далекі від реалій навіть самого російського народу. Це полегшувало входження «тубільців» до державної культури, це спричинило сучасну ідентифікацію українського населення Північної Слобожанщини — «руський хахол», де предметним словом є місцева ідентифікація, а «руський» має розглядатися як позначення громадянства. Примітно, що ця ідентифікація, за нашими спостереженнями, притаманна людям старших та найстарших вікових груп. Люди, яким за сорок, зауважують, що «мати / батьки були хохли, а ми вже — руські (росіяни)». Така ідентифікація стає особливо актуальною в полікультурному середовищі.

До ХVІІІ ст. етнічний склад населення Слобожанщини був досить обмеженим: православне населення з Речі Посполитої та Московського царства. Надалі воно стане набагато строкатішим, хоча в основному це будуть мешканці міст. Першими приєдналися роми, осілі групи яких жили в Харкові та Ізюмі. Про них («тубільців» краю) згадував проф. Баранников у своїй праці «Українські цигани» (Харків, 1930), проте саме ці етнічні групи й постраждали під час гітлерівської окупації краю.

Німецька діаспора, що з'явилася наприкінці ХVІІІ ст., складалася з ремісників з Баварії та освіченої громади. Якраз німецька громада є, на нашу думку, яскравим прикладом явища, яке ми описали трохи вище — випрацювання ідентифікації за державною належністю, з поступовою асиміляцією в 3–4-му поколіннях. Адже, попри володіння, а то й спілкування в родині німецькою мовою, збереження евангельсько-лютеранської віри, дотримання побутових традицій, члени цієї громади трактували себе росіянами (наприклад, представники відомої родини Медерів) або українцями.

Зовсім інакше трактували себе представники єврейської та польської громад. Якщо в деяких представників єврейської громади в ХІХ ст. й була тенденція сприймати себе росіянами єврейського походження (такий собі «руський хахол» єврейського штибу), то агресивна політика влади не дала змоги їй розвинутися, і визначальною стала релігійна та етнічна належність. Надалі ці громади існували в дисидентському середовищі: «Офіційного закону дотримуємося до тих меж, що не суперечать нашим власним інтересам», «нині — тут, на наступний рік — в Єрусалимі!». У наш час ці громади активно підтримують країни-метрополії (як культурницький, так і освітній рух з особливим акцентом на молодь).

Особливістю етнічних процесів Слобожанщини стало те, що від середини ХІХ ст. слобожанське місто (і не тільки Харків) стало провідником активного впливу офіційної культури, де не існувало національних районів, замкнених громад, і навіть село перестало бути місцем консервації народної культури. Натомість у радянський час особистий простір особи, де можна бути собою і в етнічному плані, зводився до мінімуму.

Радянська держава, продовжуючи імперську лінію, за допомогою школи, засобів масової інформації та культурної мережі впроваджувала конструкт — «єдиний радянський народ», серед цінностей якого місце релігії посідала радянська ідеологія, а етнічну єдність мала замінити соціальна. На відміну від імперських часів, існування українського народу не заперечувалося — але радянського, такого, що всю свою історію тільки й мріяв про «возз'єднання з великим російським народом» (такою ж штучною конструкцією, що була далеко від реального російського етносу). Окрім українського та російського народів, жодних інших в УРСР не було, так само, як і на Слобожанщині. У таких поглядах виховане не одне покоління громадян сучасної України, які нині вже є людьми середнього і старшого віку й виховують молодь. Це є великою проблемою нашого сучасного життя й може викликати проб-

леми в майбутньому. Тим важливішою є роль сучасної української держави та культурно-просвітницької політики.

Особливістю сучасних етнічних процесів у Харкові є існування численних азійських громад: корейці, в'єтнамці, а сьогодні — і китайці, які схильні до створення зон компактного проживання в Харкові та захоплення провідних позицій у комерції.

Отже, особливістю етнічних процесів Слобідської України слід визнати відсутність тубільного населення з історією понад 400 років; переселенські рухи в краї ніколи не припинялися впродовж усієї його історії; старожилами краю є представники українського, російського та нащадки білоруського етносів, котрі ніколи не були справді однорідними через різноманіття регіонів походження, конфесіональну

та соціальну різноманітність; населення регіону зазнавало впливу офіційної російськомовної культури, однак якщо для російського етносу державницькі впливи, що призвели до втрат локальних особливостей, можна вважати позитивними націєтворчими процесами, ті ж такі явища для українського етносу мали характер імперських насильницьких асиміляційних процесів.

Тож, на наш погляд, сучасні ідейні проблеми в Україні спричинені не лише радянськими часами, а мають набагато глибшу історію, коли етнічна ідентифікація самим суб'єктом сприймалася другорядною і такою, що суперечить першорядній — державницькій ідентичності. Це необхідно враховувати в процесі національно-патріотичного виховання, яке має набути усвідомлено системного характеру.

¹ Записала В. Сушко у 2004 р. в Шебекінському р-ні Белгородської обл. (РФ).

² Записала В. Сушко.

1. Альбом выставки XII археологического съезда в Харькове / под ред. Е. К. Редина. — Москва, 1903.

2. *Артюх Л. Ф.* Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Ф. Артюх. — Київ : Наукова думка, 1982. — 112 с.

3. *Арутюнов С. А.* Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса // Советская этнография. — 1982. — № 1. — С. 8–21.

4. *Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А.* Свята та побут Слобожанщини : альбом / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. — 2-ге вид., доп. — Харків : Колорит, 2008. — 143 с. : іл.

5. *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) [Текст] : историческая монография : в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Репринт. изд. — Харьков : Б. и., 1993. — Т. 1 : XVII–XVIII века. — 568, [6] с., ил. ; Т. 2 : XIX — начало XX века. — 978, [8] с., ил.

6. *Багалеї Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалеї ; передм., коментар В. В. Кравченка. — Харків : Основа, 1991. — 256 с. : іл.

7. *Багалеї Д. І.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеї. — Москва : Изд. Императорского

общества истории и древностей российских при Московском университете, 1887. — 614 с.

8. *Бондаренко Г.* Держава як фактор у процесах національної ідентифікації населення українського порубіжжя // Матеріали до української етнології : зб. наук. праць. — Київ, 2008. — Вип. 7 (10). — С. 10–13.

9. *Вовчанськ* : зб. архівних документів і матеріалів / голов. ред. А. І. Епштейн ; упоряд.: Л. М. Момот та ін. ; худож.-оформлювач Б. В. Чертков. — Харків : Фоліо, 1994. — 124 с.

10. *Дьяченко Н. Т.* Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII — первой половине XIX ст. (Историко-этнографическое исследование) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев : Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского, 1971. — 28 с.

11. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края* / под ред. В. В. Иванова. — Харьков : Изд. губ. стат. комитета, 1898. — Т. 1. — 1012 с.

12. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин ; пер. с нем. К. Д. Цивинной ; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова ; послесл. К. В. Чистова. — Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — 511 с. : ил.

13. Мерефа : зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 1 / голов. ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. О. Михасенко та ін. ; худож.-оформлювач Б. В. Чертков. – Харків : Фоліо, 1995. – 100 с.
14. Мерефа : зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 2 / голов. ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, Т. В. Чернявська ; худож.-оформлювач Б. В. Чертков. – Харків : Фоліо, 1996. – 152 с.
15. Муравський шлях – 97. Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Харків : ХДІК, 1998. – 360 с.
16. Народы Европейской части СССР. Т. 1 / под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского, В. К. Соколовой, К. В. Чистова. – Москва : Наука, 1964. – 984 с.
17. Народы Европейской части СССР. Т. 2 / под ред. В. Н. Белицер, Н. И. Воробьева, Л. Н. Терентьевой, Н. Н. Чебоксарова, Н. В. Шлыгиной. – Москва : Наука, 1964. – 920 с.
18. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. ; упоряд.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1991. – 220, /3/ с., [24] л. іл. : іл.
19. Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР / Академия наук СССР. Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; под ред. С. П. Толстова, Н. Н. Чебоксарова, К. В. Чистова. – Москва : Наука, 1968. – 480 с.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года : XLVII. Харьковская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 300 с.
21. Погребения в саду у «горюнов» Сумской области / публ. С. М. и М. Н. Толстых // Живая старина. – 2003. – № 2. – С. 10–13.
22. Русский народный костюм. Из собрания Государственного музея этнографии народов СССР : альбом / авт.-сост. Л. М. Молотова и Н. Н. Соснина. – Ленинград : Художник РСФСР, 1984. – 28 п. л., ИБ № 861.
23. *Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна : історичний нарис / А. Г. Слюсарський. – Харків, 1954. – 164 с.
24. *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов ; підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Харків : Акта, 2002. – 282 с.
25. *Сумцов Н. Ф.* Символика славянских обрядов / Н. Ф. Сумцов // *Сумцов Н. Ф.* Избранные труды. – Москва : Восточная литература, 1996. – 294 с.
26. *Терещенко А.* Быт русского народа / А. Терещенко. – Санкт-Петербург, 1848. – Ч. 7. – 548 с.
27. Харківський район : зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 1 / голов. ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. О. Михасенко та ін. ; худож.-оформлювач Б. В. Чертков. – Харків : Фоліо, 1994. – 92 с.
28. Харківський район : зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 2 / голов. ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. О. Михасенко та ін. ; худож.-оформлювач Б. В. Чертков. – Харків : Фоліо, 1995. – 142 с.
29. Харківський район : зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 3 / голов. ред. Б. К. Мигаль ; упоряд.: Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, Т. В. Чернявська ; худож.-оформлювач Б. В. Чертков. – Харків : Фоліо, 1996. – 188 с.
30. *Чижикова Л. Н.* Особенности этнокультурного развития населения Воронежской области // Советская этнография. – 1984. – № 3. – С. 3–14.
31. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – Москва : Наука, 1988. – 256 с.
32. Чугуїв : зб. архівних документів і матеріалів / упоряд.: Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець. – Харків : Фоліо, 1993. – 68 с.